

Təqvim yada salır

Bədii “Qarabağnamə”nin əbədiyaşar müəllifi

Unudulmaz Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev barədə düşünəndə, ilk olaraq, Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun həmkarına verdiyi dəqiq və səmimi qiyməti xatırlayıram: “Azərbaycan ədəbiyyatı mənim nəzərimdə böyük və rəngarəng gülüstandırsa, İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı bu gülüstanda öz gözəlliyi, ətri və tərəvəti ilə dərhal diqqəti cəlb edən cazibədar toplu və dolğun bir çiçəkdir”. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin zəngin və dərin ictimai məzmunlu yaradıcılığı böyük sənətkar əbədiyaşarlıq qazandırmışdır.

1914-cü il mayın 28-də Füzuli (keçmiş Qaryagin) şəhərində anadan olan İlyas Əfəndiyev 3 oktyabr 1996-cı ildə Bakıda dünyasını dəyişib. Ötən 27 il dönə-dönə sübut edib ki, İlyas Əfəndiyev həmişə bizimlədir. Böyük nasir və dramaturqun ömür və sənət yolunun davamçısı Xalq yazıçısı Elçin bu gerçəyi belə ifadə edib: “1996-cı il. 3 oktyabr... Bu tarixdən sonra İlyas Əfəndiyevin ikinci ömrü başlayır”.

İlyas Əfəndiyev, həqiqi mənada, ədəbiyyatımızın müasir klassikidir. O, bir tərəfdən, gözəl romanlar, povestlər, hekayələr yazırdısa, digər tərəfdən də Azərbaycan teatrına bir-birindən maraqlı səhnə əsərləri bəxş edirdi. Ədibin sənət irsi ilə ətraflı tanış olduqca hey-rətlənməyə bilmirsən. İlyas Əfəndiyev nasirliyi, dramaturqluğu ilə yanaşı, həm də estetik görüşləri, obyektiv tənqidçi baxışları ədəbi prosesə fəal təsir edən nüfuzlu bir ədib idi.

Yazıçı-dramaturq əmək fəaliyyətinə doğma Füzulidə müəllimliklə başlasada, Bakıda ilk iş yeri qəzet redaksiyası olub. Bu mənada ədibin publisistika-sı da öz mükəmməlliyi ilə seçilir və o zaman yazdıqları bu gün də aktualdır. İlyas Əfəndiyev ictimai quruluşların təkisini, zillətini gören, həyatın ziddiyyətləri içərisində yazıçı məni-ni qoruya bilən, kişi ləyaqətini gözləyən, yaramazlığa əyilməyən, məramını dəyişməyən, həqiqətə sadıqlığı və qəlb böyüklüyü ilə seçilən bir şəxsiyyət kimi yaşayıb. Böyük istedadına görə keçmiş SSRİ dövlətinin yazıçıya verə biləcəyi yüksək mükafatların, fəxri adların, orden və medalların əksəriyyətinə layiq görülən İlyas Əfəndiyev nəinki Azərbaycanda, bəlkə də, keçmiş ittifaqda yeganə ədiblərdən idi ki, ədəbiyyata da hökm edən Kommunist Partiyasının üzvü deyildi.

Çağdaş dünya nəsrinin azmanlarından biri, Türk dünyasının böyük yazıçısı Çingiz Aytmatova məxsus fikirdir: “İnsanın Vətəni uşaqlığıdır”. Həqiqətən, insan uşaqlığı keçən, beşiyi yellənən yerləri heç vaxt unuda bilmir. İlyas Əfəndiyevin uşaqlığı isə... Ömrünün sonuna kimi bu illərin acı və şirin xatirələri onun içində yaşadı. Hekayələrə, dramalara, povest və romanlara köçürüldü, amma bitib-tükənmədi. İlyas Əfəndiyevin əsərlərində biz də vaxtilə onun gəzib-dolaşdığı Ağdam bağlarının, İsa bulağının, Xankəndinin, Ağa körpüsünün çiçəklərinin ətrini duyuruq.

Tənqidçi Yaşar Qarayev yazırdı: “Azərbaycan tarixi barədə klassik sənədlər –7 “Qarabağnamə” var. Bütünlkdə, İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı mən 8-ci “Qarabağnamə” hesab edirəm”. Qarabağ canlı bir varlıqdırsa, onun düşünən beyni Füzuli, vuran əli Ağdam, döyünən ürəyi Şuşadır. Həmin bütöv Qarabağ İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında baş mövzudur. Qarabağın ötən günlərini vərəqləmək üçün bu müəllifi diqqətlə oxumaq kifayət edər ki, bir çox mətləblərdən həli olasan. Ədibin bütün müqəddəs hissələri, könül titrədən xatirələri, həyəcanları Qarabağla bağlı idi. Şuşa isə ürəyinin sarı simiydi.

İlyas Əfəndiyevin ulu babası Xoca Əhməd Əfəndi XVIII əsrin sonlarında Ərzurum Qars mahalından Qarabağa, indiki Füzuliyə (o zaman Qarabulaq, sonralar isə orada öldürülmüş çar polkovniki Karyaginın şərəfinə Qaryagin adlandırılıb) gələrək yurd salıb, orada evlənib. Görkəmli din xadimi, ilahiyatçı alim kimi məşhurlaşmış. Bu

nəsil nəinki Qarabağda, ətraf bölgələrdə, ümumən, Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə “Əfəndi uşağı” kimi hörmət və nüfuz qazanıb.

XIX əsrin sonlarında bu nəslin bir nümayəndəsi tamam başqa bir sahədə seçilən adam olub. Ailə ənənəsindən uzaqlaşmış məşhur tacir olan Məhəmməd bəy bacarığı, işgüzarlığı, ziyalılığı, geniş dünyagörüşü ilə fərqlənərək, Qarabağ elatının çox hörmətli şəxsiyyətlərindən olub. O, şuşalı Bayram bəyin qızı Bilqeyis xanımın ailə qurub. Şuşadakı rus gimnaziyasını bitirmiş Bayram bəy də Qarabağın ehtiramla yanaşdığı, sayılıb-seçilən adamlardan olub. Elə bu nüfuzuna görə də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə Ağdam qəzasına rəis təyin edilib.

Məhəmməd bəyin və Bilqeyis xanımın 7 övladı olub: İlyas, Məhəmməd, Mustafa, Tofiq, Məhəmməd, Arif, Nəzihə. Tacir Məhəmmədin Füzulidə müxtəlif mallar satılan doqquz dükkanı, Şuşada, Ağdamda, Bərdədə, Yevlaxda, Tərtərdə, Ağcabədidə qumaş dükanları, Bakıda, Həştərxanda, Vladıqafqazda, Tehrandə və Təbrizdə şərikləri vardı. Təəssüf ki, XI ordu Azərbaycanı işğal edəndən sonra bolşeviklər və onların dəmtutanları onun mülklərini, bütün varidatını, hətta sonuncu əmlakını – ailəsinin sığındığı daşdan tikilmiş ikimərtəbəli evini də əlindən alıblar. O illərdə ailənin düşar olduğu məşəqqətlər barəsində İlyas Əfəndiyev bir çox əsərlərində, müsahibələrində söz açıb. Məlum olur ki, babası Bayram bəyi zəhərləyib, atası Məhəmmədi 46 yaşında çərledib öldürüblər. Kommunist hakimiyyətinin vətəndaş hüquqlarından məhrum etdiyi ailənin bütün ağırlığı bəy qızı Bilqeyis xanımın çiyinlərinə düşüb. O, kübar bir xanım olub. Əski və yeni əlifbada yazıb-oxumağı bacarıb, geniş dünyagörüşü ilə seçilib.

Yazıçının dayısı Cəlil bəy Bağdadbəyov ötən əsrin 30-cu illərində tanınmış mədəniyyət xadimi və bir sıra pyeslərin müəllifi idi. Bu şuşalı ziyalı Azərbaycanın ilk sənətsünası və etnoqrafı olub. Həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən zəngin olan bu məşhur nəsil – İlyas Əfəndiyevin ata, ana tərəfi, yaxın qohumları sovet hakimiyyətinin hər cür acılarını yaşayıblar.

İlyas Əfəndiyevin vəfatından sonra çapdan çıxmayan “Seçilmiş əsərləri”nin yeddiciildiyini son vaxtlar yenidən vərəqlədim. Yazıçının Şuşa ilə bağlı xatirələri məni daha çox təsirləndirdi, hətta kövrəldi. Uşaqlıq illərinə, soy-kökünə dərinləndirən yazıçının qeyri-adi yaddaşına bir daha heyran oldum.

Yazıçı Şuşanın bütün toponimlərini, görməli yerlərini, küçə və məhəllələrinin adlarını əzbər bilirdi. Məşhur adamlarını, dağıni, dərəsini, adicə cığırını belə yaxşı tanıyırdı. Həmişə də qərribə həsrət və nisgillə Şuşanın obrazını əsərlərinə gətirirdi. Onun bu xatirələrində Şuşanın bəxtəvər günlərinin həsrəti dil açırdı. Dramaturqun 1971-ci ildə yazdığı “Mahnı dağlarda qaldı” pyesinin əsas surəti Böyük bəy şuşalı Bayram bəyin prototipidir.

Ədəbiyyata “Kənddən məktublar” (1939) adlı hekayələr kitabı ilə gələn İlyas Əfəndiyev 57 illik yaradıcılığı ərzində 6 roman, 47 hekayə, saysız-hesabsız oçerk, məqalə, rəy və xatirələr yazıb. Yarım əsrdən artıq bir zaman kəsiyində o, aparıcı dramaturq kimi Akademik Milli Dram Teatrının repertuar ağırlığını üzünə götürüb. Onun bu teatrın səhnəsində 19 pyesi tamaşaya qoyulub. 1944-cü ildə “İntizar”la başlayan debüt 1996-cı ildə “Hökmdar və qızı” pyesi ilə tarixə çevrilib. Lakin sonuncu əsər səhnəyə qoyulanda İlyas Əfəndiyev onun ilk tamaşasında iştirak edə bilmədi. Bütün bu illər ərzində yuxarıda dediyimiz kimi, Qarabağ onun yaradıcılığının ana xətti olub.

Ədib 1942-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap edilən “Natəvan” adlı məqaləsində yazırdı: “Çar istilası Azərbaycan xalqının həyatındakı əzab və məşəqqətləri qat-qat artırmış, ölkədə yeni faciələr yaratmışdı. Natəvanın tərənnumundəki iniltilər məhz bu iztirab və əzabların ifadəsi idi”. 1978-ci ildə yazdığı “Natəvan” pyesində isə Xan qızının son sözləri belədir: “Bu uçurumlu yolların sonunda bizi milli birliyini, azadlığını tapmış azad Azərbaycan gözləyir!”.

Biz bu pyesin ilk tamaşasına baxanda Natəvan rolunun ifaçısı Xalq artisti Amaliya Pənahovanın üzünü salona tutaraq xüsusi pafos və daxili harayla bu monoloqu necə təsirli söyləməsi hər birimizdə vahimə yaratdı. O zaman belə bir ədəbi hökm vermək sovet sistemində meydan oxumaq demək idi. Nə yaxşı ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyev salonda idi. O, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığını çox yüksək qiymətləndirir, daim izləyir, əsərlərini sevirdi. O axşam da salonda olması ilə dramaturqu gözləyən təhlükəni sovuşdurdu.

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev müstəqil Azərbaycanın yüksək dövlət ordeni “Şöhrət”i alan ilk yazıçıdır. Sovet dövründə mükafatları çox olmuşdu. Amma onun ən çox dəyərləndirdiyi, sevinc və qururla qəbul etdiyi təltif məhz “Şöhrət” ordeni oldu. İllər boyu qəlbini əzən, duyularını pəren-pəren edən, yaradıcılığında əks olunan həsrətinə son qoyuldu. Varlığı qədər sevdiyi məmləkəti hürriyyətinə qovuşdu.

Verdiyi son müsahibələrin birində bir fikri özünəməxsus müdrikliklə dilə gətirmişdi: “Bütün ömrüm boyu yazılarımda ədəbi həqiqətin deyilməsinə çalışdım. Bir növ avtobiografik xarakter daşıyan “Geriye baxma, qoca” əsərində mənim məqsədim o olmayıb uşaqlığıma təsvir eləyəm, çalışmışam ki, Azərbaycan xalqının taleyi, keçmiş, mərdliyi, alicənablığı, yüksək mədəniyyəti haqqında söz deyim”.

Çox təəssüf ki, Xalq yazıçısının doğulduğu Füzuli şəhəri də, bütün varlığı ilə bağlı olduğu Şuşa, Ağdam da uzun illər erməni tapdağı altında inildədi. Və bir də İlyas Əfəndiyev deyirdi: “Həyatımda o çatmır ki, niyə Azərbaycan bütöv deyil?” Elə bu nisgillə də dünyasını dəyişdi. Biz o qalibiyyət gününün var olacağına inanırıq. Bu sevinci bizə məhz Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev yaşatdı. Qoy, ruhun şad olsun, unudulmaz yazıçımız İlyas Əfəndiyev. Qarabağ Azərbaycandır!

Flora XƏLİLZADƏ,
Əməkdar jurnalist